

ATMIŅU CEĻOJUMS LAIKĀ UN TELPĀ

Maruta Pranka, *Dr. sc. soc.*,

LU Filozofijas un socioloģijas institūta vadošā pētniece

Zinātnieces, antropoloģes Viedas Skultānes monogrāfiju “Kad toreiz ir tagad un šeit ir tur” ar apakšvirsrakstu “Vienas ģimenes stāsts” Jāņa Rozes apgāds izdevis 2024. gada vasarā.

Viedas Skultānes profesionālā akadēmiskā darbība pārsvarā saistīta ar Lielbritānijas un Īrijas Apvienoto Karalisti. Viņa ir Bristoles universitātes Socioloģijas, politikas un starptautisko studiju skolas emeritētā profesore. Tomēr, sākot no 1991. gada, V. Skultāne ir piederīga arī Latvijas akadēmiskajai videi un ir Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūta vadošā pētniece. V. Skultāne ir piecu zinātnisko monogrāfiju un daudzu desmitu zinātnisko rakstu autore; tie izdoti starptautiski citējamos izdevumos. Viņa ir bijusi rakstu krājumu (gan latviešu, gan angļu valodā) nodaļu autore, zinātniskā redaktore un sastādītāja. 2013. gadā viņai piešķirts Rīgas Stradiņa universitātes goda doktores (*Doctor Honoris Causa*) tituls.

Latvijas humanitārajās zinātnēs Vieda Skultāne ir ienākusi ar nozīmīgu pienesumu. 1991. gadā V. Skultāne piedalījās Pasaules latviešu zinātnieku kongresā, pēc tam viņa Rīgā uzstājās konferencēs un semināros un dāsnī dalījās ar zināšanām un pieredzi biogrāfiskos pētījumos un sociālajā antropoloģijā, kas tolaik Latvijā vēl bija mazpazīstama. Ar V. Skultānes zinātnisko atbalstu Latvijas augstskolās tika veidotas sociālās antropoloģijas programmas.

V. Skultānes ceļš uz antropoloģiju sākotnēji veda caur filozofijas, vēlāk antropoloģijas studijām Londonas Universitātes koledžā, iepazīstot tādus zinātniekus kā Mērija Duglasa (*Mary Douglas*) un Joans Luiss (*Joan Lewis*), kuriem pateicoties viņa ieinteresējās par antropoloģiju.

Iepazīšanās ar britu ārstu un antropologu Džozefu Loudonu (*Joseph Buist Loudon*) deva iespēju zinātniskās asistentes statusā iesaistīties medicīnas antropoloģijas pētījumā Svonzi Universitātes koledžā. Pirmais patstāvīgais

lauka pētījums ir pamatā pirmajai zinātniskajai publikācijai “Intimitāte un rituāls”¹. Turpmāko pētījumu pieredzes rezultāti analizēti nākamajās publikācijās medicīnas antropoloģijas izdevumos. Tas vēlāk deva iespēju strādāt Bristoles Universitātes Garīgās veselības nodaļā un pēcāk turpināt darbu Sociālo zinātņu fakultātē.

V. Skultānes iesaistīšanās dzīvesstāstu pētniecībā Latvijā ir īpaši nozīmīga gan Nacionālās mutvārdu vēstures krājumam un dzīvesstāstu pētniekiem, gan arī pašai antropoloģei, sniedzot viņai iespējas iepazīties ar jau savāktu dzīvesstāstu kolekciju, kā arī iekļauties dzīvesstāstu pētnieku grupā un piedalīties un vadīt zinātniski pētnieciskos projektus.²

Vieda Skultāne monogrāfiju sāk ar filozofa Alasdera Makintaira (*Alasdair MacIntyre*) domu: “Lai par kādu cilvēku zinātu, kas viņš ir, ir jāzina, no kurienes viņš nāk.”³ (9. lpp.) Autore atzīst, ka viņas pieeju dzīvesstāstu analīzei ietekmējuši daudzu filozofu darbi, īpaši Pola Rikēra “Atmiņa, vēsture un aizmiršana”⁴. Atsauces uz filozofiem ievadā sākotnēji mudina domāt, ka grāmata būs ar zinātnisku ievirzi.

¹ Skultans, V. (1974) *Intimacy and ritual. A study of spiritualism, mediums and groups*. London: Routledge & K. Paul.

² Valsts pētījumu programma “Letonica: Latvijas vēsture, valoda, kultūra, vērtības” LU Filozofijas un socioloģijas institūtā, projekts Nr. 6. “Vērtību aspekti Letonikā”; Latvijas Zinātnes padomes fundamentālo un lietišķo pētījumu projekts “Atmiņu pārnese starp paaudzēm: naratīvā perspektīva”; Latvijas Zinātnes padomes finansējums “Etniskā un naratīvā dažādība Latvijas iedzīvotāju dzīvesstāstos”.

³ MacIntyre, A. (2007) *After Virtue: A Study in Moral Theory*. Notre Dame, IL: University of Notre Dame Press.

⁴ Ricoeur, P. (2004) *Memory, History, Forgetting*. The University of Chicago Press.

Bet lasītājam, kam šie filozofi ir nezināmi, nav jānobīstas. Grāmata ir interesanta gan humanitāro zinātņu pārstāvjiem un sociālo procesu pētniekiem, gan citiem, kurus interesē cilvēku dzīvesgājums un individuālā pieredze.

Tas ir stāsts, kā un pateicoties kam no atstumta un apsmieta bēgļu bērna izveidojās starptautiski atzīta zinātniece antropoloģijas nozarē.

V. Skultāne radio intervijā stāsta, ka monogrāfijas nosaukums patapināts no kāda iru autora ar domu, ka mēs vairāk varam paredzēt nākotni, bet pagātņi varam visu laiku mainīt.

Gan ievadā, gan monogrāfijas nobeigumā V. Skultāne saka paldies tuviniekiem par pagātnē veiktajiem pierakstiem. Pateicības vārdi veltīti Jānim Blesem par 300 lappušu apjomīgiem memuāriem, kuros aprakstīta autore mātes dzimta. Atmiņu liecinājumi ir karā kritušā tēva jaunības dzejoļi, papa (audžutēva Viļa Skultāna) pieraksti, vecmāmiņas Edas burtņicas ar dzejas, reliģisko rakstu izvilkiem un atzīmētiem ikdienas tēriņiem. Tādējādi tas ir ne tikai Viedas Skultānes dzīvesstāsts, pārsvārā tas ir vēstījums par autori tuviem cilvēkiem vēstures politisko, sociālo pārmaiņu un lūzumu laikā, tas lielā mērā ir stāsts par priekšteču dzīvesgājumu. Vienlaikus darbs nezaudē antropoloģiska pētījuma kvalitāti par radniecības saitēm, kas ir viena no šīs zinātnes nozares nozīmīgākajām izpētes tēmām, pievēršot uzmanību attiecībām starp indivīdiem un paaudzēm, apskatot tradīcijas, dzimtas locekļu nodarbošanos un ekonomisko situāciju, attiecības starp dzimumiem, socializāciju savā starpā un ārpus ģimenes vides.

V. Skultāne monogrāfiju iedalījusi deviņās nodaļās, katrā no tām stāstot par kādu viņas dzīvē nozīmīgu tēmu vai dzīves posmu noteiktā vietā. Stāsts par ģimeni aptver laiku no 1864. gada līdz 20. gadsimta 90. gadu vidum. Par autore detalizētu iedziļināšanos dzimtas vēsturē liecina noslēguma nodaļa "Stāsta galvenie varoņi". Monogrāfijā izmantotas fotogrāfijas no Viedas Skultānes, Kaspara Zeļļa un Laimas Žurginas personiskajiem arhīviem. Pēcvārdu "ļoti personiskam antropoloģiskam pētījumam" sarakstījusi Agita Lūse, sniedzot plašāku ieskatu autore zinātniskajā devumā un uzsverot V. Skultānes nozīmi sociālās

antropoloģijas kā pētniecības nozares attīstībā Latvijā.

Pirmās atmiņas saistītas ar agro bērnību Vācijā. Autore "zināšanas par senākiem notikumiem nāk no mammas un vecmāmiņas stāstītā" (15. lpp.), kuras atmiņās dalījušās par liela riska pakļauto bēgļu gaitu sākumu. Pirmās bērnības atmiņas ir gaišas, vēlreiz appliecinot zinātniskajos pētījumos konstatēto, ka bēgļu gaitas bērna skatījumā salīdzinājumā ar pieaugušo atmiņām ir priecīgākas, gaišākas, daudz kas tiek uztverts kā piedzīvojums, nevis pārdzīvojums.⁵ Sākotnēji dzīvi Anglijā ne tikai autore un viņas māte, bet Latvijas bēgļu sievietes kopumā piedzīvojušas kā pazemojošu un smagu. V. Skultāne atsaucas uz franču antropologa Žaka Vernāna (*Jacques Vernant*) rakstīto, ka "psiholoģiskā ziņā Anglija noteikti ir valsts, kurā būt bēglim ir visgrūtāk" (38. lpp.). Autore antropoloģiskā skatījumā apraksta situācijas ar bēgļu bērna pazemojošo pieredzi, skolasbiedru pāridarījumiem un izsmieklus un atzīst, ka tas ir nozīmīgi ietekmējis viņas personības veidošanos, raisot arī bailes no telpas ar svešiem cilvēkiem. Pieredzes atspoguļojums vedina domāt, ka bērnībā piedzīvotais un marginalizācijas izjūta kā etniski atšķirīgam bēgļu bērnam veicinājusi pievēršanos cilvēka uzvedības un motivācijas izpētei dažādu kultūru kontekstā.

Vēstījumā par ģimeni ir uzsvērtā izglītība kā caur paaudzēm mantota un lielākajai latviešu bēgļu daļai raksturīga vērtība. Tiekšanās pēc tās, izglītošanās ir ne tikai morāla vērtība

⁵ Krūmiņa, M. (2023) *Atmiņas par otrā pasaules kara bēgļu gaitām trimdas latviešu dzīvesstāstos. Promocijas darbs*. Rīga: Latvijas Universitāte; Sebre, S. (1992) *Autobiographical childhood narratives: processes of remembering and reconstructing*, PhD. New York: The City University of New York; Židek, N. (2021) "Nobody asked me how I felt". *Childhood Memories of Exile among the Croatian post-WW2 Diaspora in Argentina*. *Contemporary Southeastern Europe*, 8 (1), 1–18; Paksuniemi, M. (2015) Finnish refugee children's experiences of Swedish refugee camps during the Second World War. *Migration Letters*, 12, 28–37. <https://doi.org/10.59670/ml.v12i1.254>.

un kultūras kapitāls, tā svešumā dzīvojošajiem ir arī izraušanās no nabadzības un atstumtības.

Savu ceļu uz antropoloģiju autore apraksta, nosakot šī ceļa laika robežas no 1955. līdz 1971. gadam, salīdzinoši īsā nodaļā atspoguļojot ceļu uz zinātņi, sākot no mācībām vecāku izvēlētajā elitārajā skolā; vecāki atbilstoši ģimenes vērtībām mērķtiecīgi virzījuši Viedu uz augstākās izglītības iegūšanu. Man kā ieinteresētai lasītājai būtu gribējies vairāk uzzināt par antropoloģes bagāto pētniecisko pieredzi arī Indijā un Nepālā, bet tas diemžēl ir palicis ārpus grāmatas vākiem. Pazīstot autori, domāju, ka salīdzinoši īsais zinātniskās pieredzes atspoguļojums saistīts ar viņai raksturīgo lielo cieņu pret citu cilvēku paveikto, nekad neizceļot sevi priekšplānā vai augstāk par citiem.

No ceturtās līdz septītajai nodaļai autore pievēršas tālākai pagātnei, stāstot par vecākiem, vecvecākiem un senākiem tuviniekiem. Stāstījuma ģeogrāfiskais aptvērums ir plašs – Krievija no Pēterburgas un Maskavas līdz Tomskai Sibīrijā, kur bēgļu gaitās devušies ģimenes locekļi.

Latvijā stāsti saistās ar mātes dzimto pusi – Sēlpili – un Limbažu novadu, kur dzimis autores tēvs, savukārt audzētāvs Vilis Skultāns un viņa senči ir no Alūksnes puses. Gandrīz vizuāli autore sev un lasītājiem uzbūvē starpkaru Rīgas ainavu ar tajā mitušo dzimtu – Valdemāra un Marijas iela, Āgenskalns ar apkārtni. Izziņas avoti ir piederīgo stāsti un mantotais fotoarhīvs.

Autore atsaucas uz vecmāmiņas Edas stāstiem par senčiem, no kuriem daži vēl dzīvojuši dzimtbūšanas apstākļos. Vecmāmiņas atmiņas atstāstījumā mijas ar autores atsaucēm uz vēsturnieku pētījumiem⁶, raksturojot attiecīgo laikmetu. V. Skultāne izjūt dziļu emocionālo saikni ar Edu: “Lasot viņas pasvītrotās rindas [grāmatā], es katrā ziņā sajutu tik dziļu saikni ar vecmāmiņu, kādu pat nebiju uzskatījusi par iespējamu.” (100. lpp.) Antropologs bez empātijas savos izziņas ceļos iztikt nevar, īpaši, ja tas saistīts ar pētījumu par tuviem cilvēkiem.

Caur dzimtas stāstu, raksturojot arī notikumu vēsturisko kontekstu, autore sniedz laikmeta ainu, cilvēku rīcības un motivācijas, tradīciju raksturojumu, analizē sociālās lomas un komunikāciju ģimenē un ārpus tās, uzsvērot, ka ģimenei visās paaudzēs svarīgs ir bijis cienījams ekonomiskais un sociālais stāvoklis, sociālā augšupeja, sociālie kontakti. Autore nenorobežo sevi kā dzimtas stāsta stāstītāju Viedu no antropoloģes Skultānes. Stāstījums ir emocionāls, vēsturiskā konteksta raksturojumam, personiskiem iespaidiem savijoties ar antropoloģiskiem spriedumiem un secinājumiem. Par senajiem notikumiem reizēm izskan pieņēmumi, kā tie varētu būt risinājušies. Zināmais ļauj domāt par no atmiņas zudušo un neizstāstīto. Ja pietrūkst informācijas, autore ļauj vaļu pagātnes notikumu interpretācijai. Tas padara stāstījumu personiskāku.

Astotā nodaļa monogrāfijā ir īsākā un traģiskākā, vēstot par padomju okupācijas sākumu, kad nogalināti vairāki ģimenes locekļi. Dzimtas sabrukums, šķiršanās no dzimtenes ietvertas tikai sešarpus lappusēs pretstatā iepriekšējās apjomīgākās nodaļās vēstītajam par idillisko laiku brīvajā Latvijā. Traģiskie notikumi aprakstīti, it kā vērojot no malas, vienkāršos teikumos, izvairoties no emocionalitātes. Tas kontrastē ar notikumu traģisku naratīvā par padomju varas īstenoto vectēva nošaušanu (172. lpp.). Piedzīvotās vardarbības pieredze motivē ģimeni bēgt no Latvijas, autores mātei uzņemoties bēgšanas iniciatīvu un vēstulē iedrošinot vecmāti doties bēgļu gaitās, kuras Edai ir jau otrās. Autore raksturo jaunās dzīves sākumu: “Šī vēstule iezīmē sākumu kādai no daudzajām ģimeņu odisejām plašajā pasaulē ar tik daudziem nezināmajiem, ka iznākumu neviens nevar paredzēt.” (176. lpp.)

1990. gadā Vieda Skultāne pirmo reizi apmeklēja Latviju un tikšanos ar dzimteni raksturo kā mistisku sajūtu, laimīgu tikšanos ar dabu, pagātnes tēliem, tuviniekiem. Savas izjūtas autore salīdzina ar seno andu uzskatiem, kas “pagātni, tagadni un nākotni neuzskatīja par secīgu laika kustību, bet gan uztvēra kā atsevišķus laikus, kas virzās cits citam paralēli. Tas atbilst manai pieredze – es vienlaikus pētu pagātni, baudu tagadni un iztēlojos nākotni saviem bērniem.” (182. lpp.)

⁶ Plakans, A. (1995) *The Latvian: A Short History*. Stanford: Hoover Institution Press; Gatrel, P. A. (2005) *Whole Empire Walking: Refugees in Russia during World War I*. Bloomington: Indiana University Press.

Autores emocionālā pieredze, uzklausot dzīvesstāstus Latvijā, mijas ar interviju struktūras un satura antropoloģisku raksturojumu. “Tas, ko atceros no šīm tikšanās reizēm, ir brīvi plūstošās emocijas un vārdu poētiskais spēks. Dzīvesstāstiem bija vienkārša dramatiskā struktūra, tie sākās ar pārļaicīgu, rāmu bērnību, kam sekoja vardarbīgi satricinājumi, pēc kuriem iestājās jauns, atšķirīgs līdzsvars.” (194. lpp.) Šādi risinās arī Viedas Skultānes stāsts par savu ģimeni, personiski pieredzētajam daudzbalīgi savijoties ar tuvinieku stāstījumu un atsaucēm uz vēsturnieku pētījumiem, lai skaidrotu kontekstu.

Taču Viedas Skultānes monogrāfija nav tikai aizraujošs stāsts par kādu latviešu dzimtu, tās salauztajiem likteņiem vēstures griežos, tā ir nozīmīga pēdējā laikā izdotajā literatūras klāstā kā antropoloģisks pētījums par individuālām

dzīves trajektorijām, par nopelnīto un atņemto ekonomisko kapitālu, zaudēto simbolisko un sociālo kapitālu, smagajās bēgļu gaitās saglabāto un papildināto kultūras kapitālu, mantotajām vērtībām un tradīcijām. Tas ir atmiņu ceļojums starp paaudzēm, saruna par un ar pagātņi.

Dzīvesstāstā nozīmīgs ir ne tikai izstāstītais, bet arī noklusētais, kaut kādu iemeslu dēļ nepateiktais, lai gan sarunā uztvert klusumu vai nepateikto ir vieglāk nekā saskatīt to rakstītā tekstā. Biogrāfiskos stāstījumos vienmēr pastāv atlasēšanas procesi, kas nozīmē dažu lietu izcelšanu, bet citu izlaišanu. Šeit atkal atsaucos uz V. Skultānes personības iezīmēm – nekad neizcēl sevi, bet ar dziļu cieņu un empātiju novērtēt citu cilvēku darīto. To, ko nevaram izlasīt V. Skultānes monogrāfijā, varam lasīt citos viņas darbos. Un tie, kam laimējies viņu pazīt, var uzklausīt grāmatā neizstāstīto.